

Rəzim MƏMMƏDOV,
ADPU-nun Ədəbiyyat
kafedrasının müdiri,
dosent

GİRİŞ,

Yaxud bu yazının yazılma səbəbləri haqqında

Məlumdur ki, klassik irsə münasibətdə çağdaş ədəbiyyatşünaslığın vəziyyəti o qədər də ürək açan deyildir. Ən böyük bələdlərdən biri elmi düşüncənin sovet ədəbiyyatşünaslığının orbitindən kənara çıxma bilməməsidir. Uzun illərdir ki, bu böhranlı vəziyyət davam edir. Bu bir həqiqətdir və çağdaş çevik elmi təfəkkür artıq bunu etiraf etməkdədir: “İndi çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızda dərin bir xaos yaşanır; elmi düşüncəni publisistika, faktları təsdiq olunmayan fikirlər, əsas olmayan mülahizələr təşkil edir. Araşdırmaların çoxunda hər hansı bir problemə elmi və orijinal yanaşma özünü göstərmir, ədəbiyyatşünasın özünün gəldiyi qənaətlər yoxdur, yazdıqları yazılmışların şərhindən başqa bir şey deyil. Ciddi elmi-nəzəri yanaşma getdikcə öz yerini sözcüliyə verir, ədəbiyyatşünaslığın təməl prinsiplərinə əməl edilmir” (Əhmədov B. Əsəd bəy-Qurban Səid-Çəmənzəminli diskursu: Həqiqətin gerçək üzü. Ədəbiyyat qəzeti. 20 fevral 2021-ci il). Çağdaş ədəbiyyatşünaslığın vəziyyətinə ən ümumi baxışda dəqiq ümumiləşdirmədir. Bu ümumiləşdirmədə reallığın ən acı nəticələri əks olunub, ədəbiyyatşünaslığın düşüdüğü faciəvi hallardan bəhs olunub. Ancaq düşünmək olar ki, bütövlükdə bədbinləşməyə də əsas yoxdur. Əgər ədəbiyyatşünaslıq özündə olan qüsuru bu qədər aydın dərk edir və onu etiraf etməyə özündə güc tapırsa, deməli, dirçəliş üçün ilkin baza yaranır. İkinci tərəfdən, çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda bəzən elə hallarla qarşılaşırsınız ki, bu hallar bizi nikbin notlara kökləyir. Qarşımda iri həcmli bir kitabın kompüter variantı var. Bu, professor T. Salamoğlunun “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri” kitabıdır.

Kitab nəşrə hazırlanırdı və rəyçilərdən biri də mən idim. Fikirlişirdim ki, nəzərdən keçirib üç-dörd səhifəlik, bir növ, rəsmi bir rəy hazırlayaram. Amma mən fikirləşən kimi olmadı. Bir neçə ay kitabdan qopmaq mümkün olmadı. Doğrudur, arada bir neçə səhifəlik rəy

“İZM”LƏRİN ESTETİKASI YENİ METODOLOJİ BAXIŞ SİSTEMİNDƏ

(Təyyar Salamoğlunun tədqiqatları əsasında)

yazıb verdim. Ancaq kitabı oxumaqda davam edir. daha doğrusu, onun başdan başa mənə təzə görünən mahiyyətini, məzmununu başa düşməyə çalışırdım. Çünki konkret tarixi dövrün ədəbiyyatına tamamilə fərqli bir konsepsiya ilə verilən şərhərlə üz-üzə qalmışdım. Əsas çətinlik nədə idi? Düşüncəmdə dövrün ədəbiyyatı ilə, nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlı yer almış fikirlər, konsepsiyalar, xarakteristikalar oxuduğum yeni fikirlərə müqavimət göstərir, müəllifin tam fərqli bir baxış bucağı ilə əsərlərə verdiyi fərqli təhlilin mahiyyətini bütövlüğü ilə qavramağa imkan vermirdi. Ancaq onun təhlillərinin estetik həqiqətləri daha əsaslı şəkildə ortaya qoyduğuna heç bir şübhə ola bilməzdi. Bunu həm idrakımın gücü ilə, həm də təəltəşür olaraq hiss edirdim. Müəllif mətn həqiqətləri ilə danışıq, dövrün ədəbiyyatı haqqında bütöv, sistemli bir konsepsiya ortaya qoyurdu. Bu konsepsiya işığında bütün sənətkarların yaradıcılığı bir-brini tamamlayırdı, sanki ayrı-ayrı sənətkarlar, ayrı-ayrı əsərlər nəhəng bir zəncirin halqaları idilər. Müəlliflər milli oyanış uğrunda mübarizə düşüncəsi ilə, islami dəyərlərdən çıxışları ilə, sözün geniş mənasında sosial təbəqələr arasında fərq qoymamaqla, onları milli brliyə səsləməklə eyni zəncirin halqaları kimi çıxış edirdilər. Tədqiqatçı bütün müəllifləri azərbaycanlıq idealında birləşdirə bilirdi. Lakin bu, qətiyyən müəllifləri süni şəkildə eyni bir ideya ətrafında birləşdirmək cəhdi deyildi. Yox, etiraf edək ki, bu qeyri-adi elmi təfəkkürün sənətkarların estetik ideallarını bir-brinə bağlayan əsas halqaları həyretəmiz dərəcədə düzgün müşahidə edib ümumiləşdirməsi idi.

Bu da bir təkzibolunmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsusluğunu şərtləndirən, milli-mənəvi yaddaşın oyanmasına təkan verən yeni ədəbi düşüncəyə və metodologiyaya ehtiyac bu gün özünü aydın şəkildə büruzə verir. Müstəqillik illərindən başlayaraq ədəbiyyatşünaslığın yeni dövrə daxil olması ilə ədəbiyyatımızı həqiqi sənət nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək üçün münbit zəmin yaranır. Milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli şüurun inkişafına kömək edən amilləri üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünasların vəzifə borcuna çevrilir.

T.Salamoğlu bədi əsərlərdə milli şüurun inkişafına təkan verən mövzuların araşdırılması sahəsində böyük uğurlar qazanmış bir ədəbiyyatşünas-tənqidçidir. Təsədüfi deyildir ki, haqqında yazılmış sanballı bir monoqrafiyada alimin yaradıcılıq yolu “tənqidçinin azərbaycanlıq ideali” kontekstində şərh edilmişdir. Həmin kitabın bu adla adlanması da müəllifin T.Salamoğlunun tədqiqatlarında bu kontekstin aparıcılığını, alimin yaradıcılığını məhz bu istiqamətdə araşdırmağın metodoloji cəhətdən düzgün olacağını işarələməsinə göstərir. Kitabda oxuyuruq: “Təyyar Salamoğlunun

konsepsiyasında birlik-yeni milli bütövlük, Azərbaycanın ruhunu-azərbaycançılığı qorumaq əsas məqsəd kimi qabarıqdır. O, ədəbi tənqidin sovet dövründən qalma “xalq” kultunu sındırır, öz ideyaları və yeni yanaşma tərzii ilə fikir arenasına çıxıb. Yaradıcılığının mənəvi tələbatı kimi sındırdığı kultun içindən çıxaraq (yaradıcı instinkti ilə) millətə, onun dəyərlərinə, etnosu yaşıdan ədəbi mahiyyətə tərəf hərəkət edib” (Əli Rza Xələfli. Tənqidçinin azərbaycanlıq ideali. Bakı. 3 sayılı Bakı mətbəəsi, 2016, s.16).

T.Salamoğlunun “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri” kitabı bu istiqamətdə apardığı sistemli araşdırmaların davamıdır. Alimin kitabda irəli sürdüyü yenilikçi baxışların hamısı milli zəminə əsaslanır, azərbaycanlıq ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən tam müasir səslənir.

Müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran yeni elmi-metodoloji üsul və formalardan söhbət açan T.Salamoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, sovet rejiminin ideoloji prinsipləri ilə yüklənən fikirlər müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi ilə saf-cürük edilməli, ədəbiyyatımızda əksini tapan milli və bəşəri dəyərlər ortaya qoyulmalıdır. Onun bu fikirləri ilə razılaşmaq qeyri-mümkündür: “Azərbaycan xalqının keçib gəldiyi tarixi inkişaf yoluna, o cümlədən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə münasibət tendensiya olmuşdur. Çox vaxt keçilmiş tarixi yolun uğurları yox, bu yolda müşahidə olunan qüsurlu hallar xalqın tarixi xarakterinin və taleyinin əsas cəhətləri kimi ümumiləşdirilmiş, həqiqətdə olduğundan qat-qat artıq şişirdilmişdir. Xalq kütləsinin savadsızlığı, nadanlıq, cəhəlet və avamlıq, dinə inam fanatizm kimi qələmə verilmiş, milli-ictimai təfəkkürdə başlanan yeniləşmə hərəkətinə, milli tərəqqi uğrunda mübarizə proseslərində əldə olunan uğurlu nailiyyətlərə, milli ideoloqların yetişməsinə, onların milli intibahı uğrunda mübarizəsinə, son nəticədə? Azərbaycan xalqının öz müstəqil dövlətini qurmağa nail olmasına bilərəkdən göz yumulmuş, inkarçı tendensiya ilə xalqın tarixi keçmişini aşağılanmışdır”. Buradakı tezislər sovet ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyasına müxalif düşüncə ilə formalaşan yeni elmi konsepsiyasının əsas konturlarını təsəvvür etməyə imkan verir. Tarixən aparılmış qeyri-obyektiv və qeyri-elmi siyasəti aydın dərk edən alim ədəbiyyatımıza metodoloji yanaşmanın dəqiqliyini təmin etmək üçün “izm”lərin estetikasına, “həm də ədəbiyyatşünaslığın elmi həqiqətlərinə tarixi gerçəkliyin reallıqları prizmasından yanaşmağı vacib şərt” kimi irəli sürür və bunun vacibliyini kitabda ətraflı şərh edir. T.Salamoğlu vurğulayır ki, ədəbiyyatımızın yaradıcılığını müasir dövrün tələbləri prinsiplərindən, həyat həqiqətlərindən estetik ifadəsi baxımından təhlil etmək, fərqli tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq prioritet bir vəzifə olaraq ədəbiyyat-

şünaslığımızın qarşısında dayanır.

Alimin konkret bir dövrün ədəbiyyatı ilə bağlı dövrüyyəyə buraxdığı elmi həqiqətləri birdəfəyə dərk etmək çətinidir. Hiss olunur ki, oxu prosesində ədəbi ictimaiyyət də müəyyən çətinliklərlə üz-üzə qala bilər. Bu mənada əsərin dilini müəyyən qədər sadələşdirməyə ehtiyac olduğunu düşündüm. Hətta söhbət düşəndə bu barədə müəllifin özünə də dedim. O isə mənim “şikayət”imə xəfficə gülümsəyərək məşhur Amerika yazıçısı Folknerin başına gəlmiş bir əhvalatı danışmaqla münasibət bildirdi. Məlum oldu ki, bir dəfə Folknerlə görüş zamanı oxucular onun əsərlərini oxuduqlarından, lakin başa düşməyə çətinlik çəkdiklərindən şikayətlərini və yazıçıdan nə etmək lazım olduğunu soruşurlar. Yazıçı tövrünü heç pozmadan deyir ki, bir də oxuyun.

Məsələ aydın idi. Novatorluq heç vaxt ədəbi-elmi mühitdə və oxu düşüncəsində asanlıqla yer qazınmır. Bütün bunlara baxmayaraq, əsər mənim düşüncəmdə özünə əsaslı yer açır, dərk və fəhm etdiklərimi oxucularla bölüşmək istəyi mənə qarşısalınmaz hissə çevrilirdi. Əslində burada bir qeyri-adilik yox idi. Ədəbi prosesdə meydana çıxan əsərləri oxucu üçün şərh etmək tarixən tənqidin funksiyaları sırasına daxil olmuş, indi də bu ənənə davam etməkdədir. Tənqidin tarixi bir janrı olan şərh başdan ayağa metaforik məzmunlu qədim ərəb ədəbiyyatını oxuculara izah etmək ehtiyacı ilə bağlı olaraq yaranmamışdı? Eləcə, həmkarımın əsərinin son dərəcə geniş tutulmuş məzmununu, burada tətbiq edilən novator konsepsiyanın mahiyyətini oxuculara izah etmək zərurəti meydana çıxırdı. Eyni zamanda, ədəbi-elmi mühitin diqqətini bu əsərə yönəltmək məqsədi də, mənim fikrimcə, az əhəmiyyətli deyil. Çünki bu kitab yalnız XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı ilə bağlı aparılacaq tədqiqatlara deyil, bütövlükdə tarixi ədəbi prosesə yanaşmalar üçün elmi-nəzəri və metodoloji baza ola bilər. Odur ki, bu barədə ısrarla düşünür və düşüncələrimi bir araya gətirməyin formasını müəyyənləşdirməyə çalışırdım. Nəhayət, tarixiliklə müasirliyin qovşağında bir janr haqqında düşünməyə başladım. Fikirlərimi monoqrafiyə-şərh formasında təqdim etmək qərarına gəldim. Onu da qeyd etməyi lazım bilirdim ki, “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri” kitabı haqqında oxucularla bölüşmək istədiklərim mənim düşüncəmdə formalaşmış variantdır və əsərdə ifadə olunanların ancaq müəyyən qismini ehtiva edir. Əminliklə deyə bilərəm ki, kitabın çox zəngin mənə potensialları hər bir oxucunun düşüncəsində yeni variantın formalaşmasına təkan verəcək. Bizim möhtərəm oxucularla bölüşdüklerimiz bu prosesdə hansısa bir formada iştirakçı olacaqsın, deməli, məqsədimizə nail olmuşuq.

Bax: 9-cu səhifəyə